

Івона Ева ПАВЛОС

*здобувач кафедри історії України та правознавства
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*

ORCID: <http://orcid.org/0009-0000-0961-6133>

e-mail: iwonaas@onet.eu

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЕМІГРАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЧНА РЕЦЕПЦІЯ

На основі опрацювання різнопланової історіографічної літератури відтворено рецепцію культурно-просвітницької і науково-педагогічної діяльності М. Грушевського еміграційного періоду життя в українознавстві кінця XX – перших десятиліть XXI ст. Реконструюючи сучасні історіографічні образи культурно-просвітницької праці визначного історика 1919–1923 рр., доведено зростаюче – за обсягом і кількістю сюжетів – зацікавлення цим аспектом його національного служіння протягом останнього 30-річчя. Вказано, що сучасні дослідники, не маючи діаспорного досвіду культурно-просвітницької грушевськiани, провели чимало евристичну працю й уперше окреслили різноаспектність освідомлювальної діяльності М. Грушевського в час його еміграційних поневірянь. Зазначено, що відтак постали доволі насичені фактологічно і сюжетно реконструкції його дидактичної роботи (В. Масненко, В. Ульяновський, І. Матяш), лекційно-популяризаційної активності (В. Потульніцький, А. Садов, Д. Судин), культурно-освідомлювальної публіцистичної (А. Жуковський, С. Панькова) й науково-популяризаторської (М. Капраль, А. Фелонюк, В. Тельвак) праці тощо. Відзначено той факт, що тогочасна культурно-просвітницька грушевськiана надалі перебуває у «затінку» наукової та, особливо, суспільно-політичної діяльності великого Українця. Констатовано, що це нерідко ускладнює самостійне опрацювання відповідної проблематики, що спричиняє фрагментарність при реконструкції культурно-просвітницького служіння вченого. Тож актуальним завданням названо самостійне всебічне дослідження вказаних сюжетів, що дасть змогу підійти до назрілої проблеми синтезу культурно-просвітницьких практик М. Грушевського як органічної складової його інтелектуальної біографії.

Ключові слова: Михайло Грушевський, еміграційний період, культурно-просвітницька діяльність, сучасна українська історіографія, рецепція.

Еміграційний період життя та діяльності Михайла Грушевського традиційно вважається найменш опрацьованою главою його життєпису. Адже внаслідок інтенсивних вояжів нещодавнього голови Центральної Ради багатьма західноєвропейськими країнами чимало його матеріалів виявилися розпорошеними численними закордонними колекціями, доступ до яких тривалий час був ускладнений. Наявні ж джерела уможливлювали реконструкцію здебільша суспільно-політичних сюжетів періоду

5-річних поневірянн визначного історика. Тут яскравим прикладом може бути діаспорна грушевськіана, у якій еміграційний період життя та діяльності вченого розглядався переважно з перспективи його політичної акції як голови Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (Тельвак, Сабінський, 2022).

Упродовж останнього 30-річчя дослідники, методично розширюючи джерельну базу за рахунок нововіднайдених покладів епістолярію, мемуарів та ділових документів, суттєво збагатили розуміння однієї з найменш знаних сторінок життєпису визначного історика. Відтак у реконструкціях еміграційного 5-річчя дедалі більше зростає частка культурно-просвітницьких і, що особливо важливо, педагогічних сюжетів. Так, на сьогодні постала чимала за обсягом різножанрова література, що потребує аналізу й підсумування для визначення актуальних проблем просвітницько-педагогічної грушевськіани.

Мета статті – відтворити сучасну рецепцію діяльності автора «Історії України-Руси» як просвітника й освітянина в еміграційний період життя.

Звертаючись до історіографії проблеми, відзначу, що грушевськознавство років незалежності тільки починає привертати увагу дослідників. При цьому найменше опрацьовані власне культурно-просвітницькі аспекти цієї міждисциплінарної галузі. Щодо них тривалий час переважали стислі бібліографічні огляди у грушевськознавчих студіях. Уперше ретельний аналіз сучасної культурно-просвітницької грушевськіани було здійснено в низці досліджень Віталія і Вікторії Тельваків (Тельвак, 2000; Тельвак, Тельвак, 2009; Тельвак, 2010; Тельвак, 2011; Тельвак, 2012; Тельвак, 2013; Telwak, 2013; Тельвак, Тельвак, 2021) та Ігоря Гирича (Гирич, Тельвак, 2021). Найактуальніші студії сучасної грушевськіани належать маріупольській дослідниці Наталі Романцовій. Вона присвятила цій проблематиці низку статей і ґрунтовну монографію (Романцова, 2019, с. 230–248). Втім у працях названих авторів переважають конкретно-історіографічні сюжети, натомість проблематика культурно-просвітницького плану проаналізована лише принагідно. Цим і зумовлена актуальність теми дослідження.

Як це нерідко було у випадку інших періодів життєдіяльності М. Грушевського, і в роки еміграції його культурно-просвітницька праця переважно була інституційною (Піріг, Тельвак, 2016, с. 390–402). Мовиться про створений у Парижі за фінансового сприяння українців Америки в липні 1919 р. Комітет «Незалежної України» (КНУК), а згодом і про його наступника – Український соціологічний інститут (УСІ), який виник у листопаді 1919 р. у Женеві. Власне в межах діяльності цих інституцій визначний історик невтомно реалізовував свою культурно-освідомлювальну програму (Піріг, Тельвак, 2021, с. 392–403). Відзначу, що якщо про культурно-просвітницьку працю УСІ дещо йшлося в діаспорній історіографії, то внаслідок обмеженості джерельної бази про його попередника практично не було навіть згадок. Тож дослідження просвітницької місії КНУК і його голови стало цілковитим здобутком сучасної історіографії.

Вперше до проблеми інституційного феномена КНУК звернувся в монографічному дослідженні Віталій Масненко. Вивчаючи науково-організаційну працю М. Грушевського в еміграційний період, знаний черкаський історіограф зосередився на з'ясуванні культурно-просвітницького потенціалу громадських акцій КНУК. Серед іншого, він довів, що головною метою створеної М. Грушевським міжпартійної організації було інформувати світову спільноту про культурні вимоги й політичні цілі вільної боротьби українців, а також обстоювати національні постулати на міжнародній арені разом з інтересами всіх поневолених народів колишньої імперії Романових.

Віталій Масненко дослідив, що визначний історик разом зі своїми однодумцями Федором Савченком, Михайлом Лозинським та Дмитром Ісаєвичем організували та провели низку мітингів і зустрічей для популяризації політичних та культурних постулатів модерного українства в середовищі західноєвропейської громадськості (Масненко, 2000, с. 30–33).

До проблеми культурно-просвітницької праці М. Грушевського як очільника КНУК у спеціальній статті звернувся Андрій Садов. На підставі ретельного вивчення родинного архіву Грушевських у ЦДІАК, ніжинський дослідник найповніше на сьогодні реконструював численні акції створеної вченим інституції, спрямовані як на популяризацію українських домагань у Західній Європі, так і на культурне освідомлення емігрантської спільноти з наддніпрянських теренів, яка дедалі зростала. Вповні виправдано сучасний історіограф зацентрував на культурній місії пов'язаного з КНУК двомовного часопису «L'Europe Orientale» («Eastern Europe»). Андрій Садов аргументовано вказав, що Михайло Грушевський як ініціював видання журналу, так і значною мірою забезпечував його фінансування. Історіограф твердить про чимале значення, яке редактор надавав своєму медійному дітищу, адже в численних зверненнях до американських земляків він наголошував на необхідності існування такої інформаційної платформи для популяризації культурних вимог модерного українства й єднання еміграційної спільноти лівоцентристської орієнтації (Садов, 2006, с. 704). Відзначу, що поряд із значною кількістю влучних спостережень, у розвідці ніжинського дослідника бракує аналізу публіцистики М. Грушевського, опублікованої на сторінках часопису «L'Europe Orientale» («Eastern Europe»), насамперед в аспекті з'ясування її культурно-просвітницького потенціалу.

Як уже згадано, інституційним наступником КНУК був УСІ. Діаспорна історіографія лише згадувала про існування такої інституції та через скромність доступних джерел небагато могла сказати про особливості функціонування цього інституційного дітища М. Грушевського. Натомість сучасні історіографи, невтомно актуалізуючи все нові джерельні комплекси, насамперед архівну справу УСІ в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, помітно поглибили розуміння його внеску в національну культуру. Чимало на сьогодні написано й щодо просвітницького та педагогічного аспектів діяльності УСІ.

Першим цілісну реконструкцію історії УСІ запропонував Володимир Потульницький, актуалізувавши раніше незнані епістолярні, мемуарні, публіцистичні та діловодні джерела. Він довів, що, крім видання наукових праць, співробітники цієї інституції проводили різнопланову культурно-педагогічну діяльність: лекційну, просвітницьку і наукову (Потульницький, 1992). Деталізуючи цей вектор праці УСІ, київський історіограф дослідив, що просвітницький напрям передбачав видання науково-популярної літератури з різних проблем української історії та культури XIX – початку XX ст. Відтак друком вийшли низка соціологічних праць голови інституту, а також монографії Володимира Старосольського, В'ячеслава Липинського, Миколи Шрага, Павла Христюка, Михайла Лозинського та доньки вченого Катерини. Загалом, вказує В. Потульницький, під егідою УСІ побачили світ 13 книжок, присвячені різним аспектам минулого та сучасного життя українців. Реконструюючи видавничу працю УСІ, історіограф наголосив на її популяризаторській місії, адже численні видання інституту надсилалися не лише в європейські емігрантські осередки, а й до українських інституцій у США та Канаді.

Як виявив історіограф, педагогічно-лекційна діяльність інституту була пов'язана із планами М. Грушевського підняти освітній рівень українських емігрантів шляхом читання безкоштовних загальнодоступних курсів із низки суспільних наук. Ці курси з невеликими перервами тривали майже рік і охоплювали спектр питань політекономії, соціології, політології, історії. Деталізуючи проблематику курсів, В. Потульницький з'ясував, що вона стосувалася: початків громадського й державного життя або «генетичної соціології» (М. Грушевський); історії Української революції (П. Христюк); соціальних підстав розвитку мистецтва (Д. Антонович); націології (В. Старосольський); кризи капіталізму (М. Чечель); теорії держави і державного права (М. Шраг); кооперації і соціалізму (І. Штефан) тощо. Підсумовуючи культурно-просвітницьку діяльність інституту, В. Потульницький констатував, що, попри несприятливі умови діяльності в багатьох європейських осередках (Женева, Прага, Відень), а також постійний брак коштів, його співробітники здійснили значну роботу, популяризуючи модерне українство та сприяючи об'єднанню зусиль творчої інтелігенції на вигнанні.

Наступні дослідники культурно-освітнього феномену УСІ рухалися у напрямі деталізації історіографічних спостережень В. Потульницького. Приклад – розлога стаття Ірини Матяш «Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності». Дослідниця вказала, що діяльність УСІ знайшла реальне втілення у трьох напрямках: «... як наукової робітні з соціології і близьких їй наук, як науково-педагогічної інституції і як видавничої організації». При цьому, на відміну від попередників, київська історіографія сфокусувалася саме на просвітницькій праці інституту. Так, вона вперше відзначила чималу культурну місію книгозбірні УСІ, що її дбайливо і зі знанням справи збирав очільник інституції. Ця бібліотека стала одним із культурних осередків українських емігрантів у Центрально-Східній Європі (Матяш, 2000, с. 47). Поряд із цим дослідниця також схарактеризувала лекційну діяльність УСІ. Вона відзначила особливу популярність і впливовість на українську емігрантську громаду викладів, присвячених 25-річчю смерті Михайла Драгоманова. Ці виклади, з'ясувала І. Матяш, склалися з лекцій М. Грушевського та М. Шрага, які зібрали чималу емігрантську аудиторію, що тоді перебувала у Празі.

Найважливішим напрямом культурно-просвітницької праці УСІ та його очільника І. Матяш аргументовано назвала видавничу діяльність. Вона вперше з'ясувала, що наповненню видавничого портфелю передовсім слугували організовані у Празі та Відні загальнодоступні соціологічні лекційні курси. Їх проводили як досвідчені співробітники УСІ (Михайло Грушевський, Микола Чечель, Дмитро Антонович та ін.), так і дослідники-початківці (Федір Савченко та Катерина Грушевська). Київська дослідниця довела, що загалом за роки існування УСІ на його базі було видано 12 цінних наукових праць у чотирьох серіях: інформаційно-інтернаціональній, загальних соціологічних курсів та монографій, соціальної історії України та бібліографічній. Ірина Матяш аргументовано наголошує на чималому культурно-просвітницькому ефекті цих видань, адже Михайло Грушевський налагодив жвавий книгообмін із багатьма інституціями західного світу по обидва боки океану (Матяш, 2000, с. 50). Підсумовуючи культурно-просвітницьку працю УСІ та його очільника, І. Матяш приєдналася до наведеної вище оцінки В. Потульницького про її чималу результативність і впливовість на українську емігрантську громаду в Західній Європі й Америці.

Найдетальніше на сьогодні культурно-просвітницьку працю Михайла Грушевського на терені УСІ дослідив Дмитро Судин. Він присвятив цій проблемі дві ґрунтовні розвідки, у яких окремо висвітлив жєневський, празький і відєнський періоди функціювання інституції. У першому окресі, твердить історіограф, засновник УСІ бачив свою інституцію інструментом популяризації українських суспільно-політичних і культурних домагань серед західноєвропейської й американської громадськості, а також як майданчик для просвітництва ємігрантської громади, яка постійно зростала. Реалізації цих завдань, наголосив дослідник, сприяли численні пропагандивно-інформаційні акції, видавничі проєкти та лекційно-просвітницькі заходи (Судин, 2012).

Ще насиченішою культурно-просвітницька праця М. Грушевського на форумі УСІ виявилася в наступні періоди. Ілюструючи цю тезу, Д. Судин передовсім пише про реалізацію амбітного видавничого плану інституції, у якому найбільша кількість опублікованої книжкової продукції мала на меті саме популяризацію серед широких кіл західної громадськості української версії основних подій революційної доби й інформування лідерів думок цивілізованого світу про культурні здобутки та потреби модерного українства. Для внутрішньої ємігрантської аудиторії, твердить львівський історіограф, найвагоміше культурне значення мала насичена лекційна діяльність співробітників УСІ просвітницького й національно-освідомлювального плану (Судин, 2013). Ця робота, як уперше виявив дослідник, відбувалася в тісній співпраці з іще однією українською ємігрантською інституцією – Союзом українських журналістів та письменників. Все це дало змогу Д. Судину аргументовано атестувати УСІ як важливий для української міжвоєнної єміграції комунікативний і культурно-просвітницький майданчик.

Малознаним сюжетом культурної праці М. Грушевського на єміграції було його заангажування до створення українських закладів вищої освіти у Чехословаччині. Діаспорна історіографія лише згадувала про факт контактів історика із засновниками цих інституцій. Натомість сучасні дослідники, отримавши доступ до інституційного документообігу і раніше незнаного епістолярію, доволі повно з'ясували цей яскравий сюжет педагогічної грушевськіани. Найґрунтовніше його у статейній розвідці реконструював Василь Ульяновський. Щодо співучасті визначного історика в закладанні українських навчальних закладів на вигнанні він слушно зазначив: «В єміграційному періоді життя Михайла Грушевського є один не з'ясований до кінця, але, на нашу думку, дуже цікавий епізод» (Ульяновський, 2002, с. 209).

Найперше київський історіограф з'ясував міру зануреності вченого в обговорення дидактичної моделі та виникнення Українського вільного університету (УВУ). Вперше в історіографії звернув увагу на той малознаний факт, що М. Грушевський мав пряме відношення і навіть був серед фундаторів першої високої школи на єміграції – УВУ. Як довів В. Ульяновський, саме як член професорської корпорації УВУ автор «Історії України-Руси» й повинен був перенести свою діяльність до Праги. На жаль, через логістичні труднощі та різне бачення дидактичної специфіки проєктованого університету, а найбільше внаслідок неподоланих міжособистісних непорозумінь, до викладання в УВУ визначний історик так і не приступив. Доводячи глибину цих непорозумінь, Василь Ульяновський звернув увагу на той промовистий факт, що серед чималого грона почесних докторів УВУ (Ольга Кобилянська, Богдан Лепкий, Олександр Кошиць та багато інших), авторів історичної метрики українського народу місця не знайшлося.

Осмислюючи проблеми взаємин М. Грушевського з ініціаторами УВУ, В. Ульяновський уперше звернув увагу на схоларний вимір питання. Мовиться про те, що УВУ за весь празький період існування фактично не створив власної історичної школи. Адже вченого такого масштабу, як автор «Історії України-Руси», який міг би згуртувати навколо себе учнів і створити наукову школу, там не було. Сучасний дослідник наголошує: «Дана прикра обставина болісно відбилася на еволюції довоєнної еміграційної української історіографії, позбавленої ґрунтового стержня і можливості перейняти “живу науку” від визнаного метра» (Ульяновський, 2002, с. 212). Йдеться про те, що на початку 1920-х років М. Грушевський продуктивно опановував нову соціологічну методологію історичних студій, що давало шанси на подолання традиційного для нашої гуманітаристики позитивістського наративізму і виведення молодого покоління українських інтелектуалів на шляхи модерних західноєвропейських студій. На жаль, підсумовує В. Ульяновський, опоненти колишнього голови Центральної Ради оперували здебільша партійною логікою і «празька історична школа» М. Грушевського не відбулася як схоларний та історіографічний феномени.

Також уперше в історіографії В. Ульяновський реконструював налагодження співпраці М. Грушевського ще з одним вищим емігрантським закладом у Чехословаччині – Українським високим педагогічним інститутом ім. М. Драгоманова (УВПІ). Дослідивши інституційний документообіг, історіограф довів, що кафедра історії України цього навчального закладу найперше запропонована саме авторові «Історії України-Руси». Ба більше, він навіть був офіційно визнаний переможцем при обговоренні номінантів на заміщення вакантного місця і призначений на посаду професора. Втім, як це було і випадку з УВУ, внаслідок переважно міжособистісних і політичних антипатій, задекорованих фінансовими й логістичними питаннями, М. Грушевський так і не розпочав викладацької діяльності у стінах УВПІ.

Зрештою, В. Ульяновський привідкрив ще одну малознану сторінку проєктованої педагогічної праці М. Грушевського в міжвоєнній Чехословаччині – налагодження стосунків з Українською господарською академією у Подебрадах (УГА). Історіограф довів, що саме з цим закладом вищої освіти визначний історик мав найбільше бажання пов'язати свою викладацьку долю. Втім у цьому вищій історичній кафедрі вже була зарезервована за Василем Бідновим, а на бажану кафедру соціології його не запросили. Тож і в цьому випадку М. Грушевський не одержав можливості прислужитися українській молоді на вигнанні та реалізувати свій потужний педагогічний потенціал, створивши наукову школу. Треба погодитися з В. Ульяновським, який у підсумку своєї цікавої розвідки вказує, що це була чимала втрата для української соціогуманітаристики в міжвоєнний час.

Ще одним малознаним сюжетом культурно-просвітницької діяльності М. Грушевського еміграційного періоду була його науково-популярна праця. Мовиться про те, що історик протягом 1919–1923 рр. опублікував низку історичних студій, адресованих широкій читацькій аудиторії. Діаспорна історіографія практично не звертала уваги на цей сюжет культурного служіння вченого, розглядаючи його як частину громадсько-політичної акції. У наш час до цієї теми спеціально звернулися львівські дослідники Мирон Капраль та Андрій Фелонюк, які підготували студії Михайла Грушевського еміграційного періоду до дев'ятої частини 50-томного зібрання творів (Капраль, Фелонюк, 2009). Вони дослідили, що тогочасна науково-популярна праця М. Грушевського була пов'язана з підписанням угоди з керівництвом кооперативної

спілки «Дніпросоюзу» про видання своїх праць. За нею було заплановано видати близько 130 тис. примірників таких науково-популярних робіт автора «Історії України-Руси», як: «Про старі часи на Україні», «Ілюстрована історія України», «Всесвітня історія», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «Історія України для вищих початкових шкіл» та ін.

Сучасні історіографи виявили, що у віденський період М. Грушевський продовжив видання серії шкільних підручників, яка була започаткована ще в Кам'янці. Відтак протягом 1920–1921 рр. світ побачили три його підручники з української та всевітньої історії. Така науково-дидактична активність визначного історика, твердять автори, навіть спонукала голову торгового представництва УСРР у Чехословаччині за дорученням радянських органів влади запропонувати авторові «Історії України-Руси» очолити редакційну колегію видавництва, яке мало займатися виданням за кордоном шкільної літератури для її подальшого поширення на окупованій більшовиками Україні. Але М. Грушевський відмовився від цієї пропозиції, слушно остерегаючись обмеження його наукової свободи.

Як з'ясували дослідники, серед виданих на еміграції науково-популярних праць М. Грушевського найбільший громадський резонанс отримала «Ілюстрована історія України». Вона була суттєво доповнена подіями революційної доби. Очікувано, що історик змалював їх крізь призму власних суспільно-політичних симпатій. Це, як довів В. Тельвак, спричиняло іноді доволі гостру полемічну реакцію серед інтелектуалів, що належали до політичних таборів гетьмана Павла Скоропадського та Директорії (Тельвак, 2008b). Відзначу, що, попри самостійну увагу до феномена тогочасної наукової популяризації М. Грушевського, на сьогодні багато її сюжетів надалі не опрацьовані. Так, важливим видається з'ясування педагогічного потенціалу виданих ученим на еміграції дидактичних і популярних праць.

Традиційно чимало уваги в українській історіографії XX ст. було приділено осмисленню особливостей публіцистичної праці М. Грушевського на еміграції. При цьому діаспорна історіографія здебільша з'ясовувала суспільно-політичні сенси тогочасних громадських дописів історика, що внаслідок своєї прорадянської риторики набули чималої дискусійності ще в першій половині 1920-х років. Здобутком же сучасного періоду грушевськознавства стало дедалі більше експонування культурно-просвітницького потенціалу публіцистики вченого еміграційного 5-річчя.

Уперше цілісно до цієї проблеми звернувся знаний україніст Аркадій Жуковський. Актуалізуючи потребу самостійного з'ясування культурно-просвітницьких сенсів громадських дописів колишнього голови Центральної Ради часів еміграції, він відзначив: «Саме в публіцистиці Грушевський виявився блискучим майстром, а його творчість на цьому відтинку мала великий вплив на формування громадської думки тогочасного українського суспільства» (Жуковський, 2002, с. 110). Аналізуючи розсіяні багатьма пресодруками численні тексти визначного історика, сучасний дослідник вказав на талановиту популяризацію ним важливих для тогочасного українства ідей соборності, народоправства, віри у власні сили тощо. На жаль, відзначив А. Жуковський, ці важливі сенси для буття нації, що втратила незалежність, подекуди були приховані від читача за нерідко прорадянською риторикою текстів М. Грушевського. Втім саме його публіцистика, висновує історіограф, значною мірою сприяла освідомленню та культурному дозріванню широких кіл української громади на вигнанні.

Найповніше на сьогодні проблему культурно-освідомлювальних вимірів еміграційної публіцистики Михайла Грушевського з'ясувала дослідниця громадської спадщини історика Світлана Панькова (Панькова, 2013). Опрацьовуючи і готуючи коментовану публікацію виступів ученого 1919–1923 рр. для 50-томного видання, київська дослідниця віднайшла аж 11 його незнаних раніше текстів саме культурно-просвітницького плану. Вони дають змогу значно повніше з'ясувати особливості освідомлювальної праці колишнього голови Центральної Ради в непростих – ідейно-політично і побутово-фінансово – обставинах еміграційного життя. Експонуючи тогочасне культурно-просвітницьке служіння М. Грушевського, дослідниця навела його тогочасну самохарактеристику: «... ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві».

Світлана Панькова з'ясувала, що тогочасна публіцистика Михайла Грушевського була опублікована переважно у виданнях, що виходили в Америці, Канаді, Австрії, Франції та Чехословаччині. При цьому найбільша кількість текстів припадає на два часописи: «L'Europe Orientale» («Eastern Europe») та «Борітеся – Поборете!». Зі шпальт цих пресодруків, доводить київська історикня, визначний історик звертався до представників української громади на окупованих землях і за кордоном із поясненнями особливостей тактики і стратегії дій нації, з урахуванням реалій програної боротьби за незалежність. У цих умовах, вважав М. Грушевський, завдання культурно-просвітницького плану (школа, культура, преса тощо) знову стають домінантними, адже уможливають українству перетривати бездержавні часи, зберігаючи і примножуючи цивілізаційний капітал.

Зрештою, чимало на сьогодні написано й щодо рецепції культурно-просвітницької та національно-освідомлювальної праці М. Грушевського протягом еміграційного 5-річчя. Поряд із більшими чи меншими згадками про ставлення сучасників історика до різних форм і виявів його культурної праці на сьогодні маємо й системні опрацювання цього сюжету. Вкотре мовиться про спеціальні статті (Тельвак, 2008b; Тельвак, 2011; Тельвак, 2012; Тельвак, 2013) та відповідний розділ монографії В. Тельвака (Тельвак, 2008a, с. 202–245). Дрогобицький історіограф реконструював різноплановість і багатожанровість тогочасних рецептивних образів культурного служіння М. Грушевського. Він довів чималу зацікавленість ним і поділеного політичними симпатіями українського суспільства, і зацікавлених українським рухом західних оглядачів. Цілковитим повчінням того часу, як з'ясував сучасний дослідник, була поява радянської класової рецепції національного служіння М. Грушевського, що в досліджувані роки була переважно кон'юнктурно-нейтральною. Загалом, як переконливо довів В. Тельвак, адекватному сприйняттю тогочасних культурно-просвітницьких акцій автора «Історії України-Руси» заважала його заангажованість у радянськомуністичному русі й дедалі відвертіші реверанси у сторону новітніх окупантів наддніпрянських теренів. Однак М. Грушевський і надалі вважався одним із найзаслуженіших патріархів українського культурницького руху.

Підсумовуючи наведені історіографічні образи культурно-просвітницької праці М. Грушевського в роки еміграції, вкажу на зростаюче – за обсягом і кількістю сюжетів – зацікавлення цим аспектом національного служіння історика протягом останнього 30-річчя. Сучасні дослідники, не маючи попереднього досвіду культурно-просвітницької грушевськiани, провели чималу евристичну працю й уперше окреслили різноаспектність освідомлювальної діяльності вченого в часи його еміграційних

поневірянь. Відтак постали доволі насичені фактологічно і сюжетно реконструкції його дидактичної роботи, лекційно-популяризаційної активності, культурно-освітньо-публіцистичної й науково-популяризаторської праці тощо. Втім у вічі впадає той факт, що тогочасна культурно-просвітницька грушевськіана надалі перебуває у «затінку» наукової та, особливо, суспільно-політичної діяльності великого Українця. Це нерідко ускладнює самостійне опрацювання відповідної проблематики, що призводить до фрагментарності при реконструкції культурно-просвітницького служіння вченого. Тож актуальним завданням залишається всебічне дослідження згаданих сюжетів, що дасть змогу підійти до назрілої проблеми синтезу культурно-просвітницьких практик М. Грушевського як органічної складової його інтелектуальної біографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Гирич, І., Тельвак, В. (2021). Історик Руслан Пиріг: спроба професійного портрету. *Часопис дослідження війн та революцій / The Journal of the Study of Wars and Revolutions*, 1, 125–163.

Жуковський, А. (2002). Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. *Український історичний журнал*, 1, 96–125.

Капраль, М., Фелонюк, А. (2009). «Коли гармати говорили, муза Клію не мовчала». Наукова та науково-популярна спадщина М. Грушевського (1917–1923). *Грушевський М. Твори: у 50 т., 9, V–XXIV*.

Масненко, В. (2000). Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. *Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років*. Київ; Черкаси: Брама-ІСУЕП.

Матяш, І. (2000). Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*, 4, 44–56.

Панькова, С. (2013). «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.). *Грушевський М. Твори: у 50 т., 4/2, V–XVIII*.

Пиріг, Р., Тельвак, В. (2016). *Михайло Грушевський: біографічний нарис*. Київ: Либідь.

Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.

Потульніцький, В. (1992). Наукова діяльність М. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.). *Український історичний журнал*, 2, 48–57.

Романцова, Н. І. (2019). *Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії*. Маріуполь: МДУ.

Садів, А. (2006). М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами рідного фонду Грушевських (ЦДАК, ф. 1235). *Український археографічний щорічник*, 10/11, 697–724.

Судин, Д. Ю. (2012). Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 6, 37–50.

Судин, Д. Ю. (2013). Празький період діяльності Українського Соціологічного Інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 7, 230–244.

Тельвак, В. (2000). Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*, 5, 163–174.

Тельвак, В. (2008а). Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*, 18, 181–203.

Тельвак, В. (2008b). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття)*. Київ; Дрогобич.

Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2009). Сучасна польська та російська грушевськіана: спроба історіографічного порівняння. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*, 160–161, 77–85.

Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство. Науковий журнал*, 3, 29–35.

Тельвак, В. (2011). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*, 2–3(273), 290–298.

Тельвак, В. (2012). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, 483–498.

Тельвак, В. (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*, 6, 104–107.

Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.

Тельвак, В., Сабінський, М. (2022). «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*, 1(37), 100–109.

Ульяновський, В. (2002). Чому не було створено «празьку історичну школу» Грушевського. *Український історик*, 1–4, 209–256.

Telwak, W. (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, 12, 129–136.

REFERENCES

Hyrych, I., & Telvak, V. (2021). Istoryk Ruslan Pyrih: sprobа profesiinoho portretu. *Chasopys doslidzhennia viin ta revoliutsii / The Journal of the Study of Wars and Revolutions*, 1, 125–163 (in Ukrainian).

Zhukovskiy, A. (2002). Politychna i publitsystychna diialnist M. S. Hrushevskoho na emihratsii 1919–1924 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 96–125 (in Ukrainian).

Kapral, M., & Feloniuk, A. (2009). «Koly harmaty hovoryly, muza Klio ne movchala». *Naukova ta naukovo-populiarna spadshchyna M. Hrushevskoho (1917–1923). Hrushevskiy M. Tvory: u 50 t., 9, V–XXIV* (in Ukrainian).

Masnenko, V. (2000). Istorychni kontseptsii M. S. Hrushevskoho ta V. K. Lypynskoho. *Metodolohichni i suspilno-politychni vymiry ukrainskoi istorychnoi dumky 1920-kh rokiv*. Kyiv; Cherkasy: Brama-ISUEP (in Ukrainian).

Matias, I. (2000). Ukrainskyi Sotsiolohichniy Instytut M. S. Hrushevskoho: osnovni napriamy ta etapy diialnosti. *Ukrainskyi istoryk*, 4, 44–56 (in Ukrainian).

Pankova, S. (2013). «...Ni khvyli ne vvazhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi» (Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho doby emihratsii: kviten 1919 r. – liutyi 1924 r.). *Hrushevskiy M. Tvory: u 50 t., 4/2, V–XVIII* (in Ukrainian).

Pyrih, R., & Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: biohrafichnyi narys*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Pyrih, R., & Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby*. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS (in Ukrainian).

Potulnyskyi, V. (1992). Naukova diialnist M. Hrushevskoho v emihratsii (1919–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 48–57 (in Ukrainian).

Romantsova, N. I. (2019). *Mykhailo Hrushevskiy v istorychnii nautsi (1890–1934 rr.). Problema v ukrainskii istoriohrafii*. Mariupol: MDU (in Ukrainian).

Sadov, A. (2006). M. S. Hrushevskiy i Komitet Nezalezhnoi Ukrainy za materialamy rodynnoho fondu Hrushevskykh (TsDIAK, f. 1235). *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorychnyk*, 10/11, 697–724 (in Ukrainian).

Sudyn, D. Yu. (2012). Zhenevskiy period diialnosti Ukrainskoho Sotsiolohichnoho Instytutu (serpen 1919 – berezen 1920 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii sotsiolohichna*, 6, 37–50 (in Ukrainian).

Sudyn, D. Yu. (2013). Prazkyi period diialnosti Ukrainskoho Sotsiolohichnoho Instytutu (kviten 1920 – sichen 1921 rr.). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii sotsiolohichna*, 7, 230–244 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2000). Istoryko-teoretychni doslidzhennia v hrushevskoznavstvi (90-ti rr. XX st.). *Problemy humanitarnykh nauk. Naukovi zapysky DDPu*, 5, 163–174 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2008a). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho emihratsiinoi doby v dyskusiiakh pershoi polovyny 20-kh rokiv. *Istoriiohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 18, 181–203 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2008b). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)*. Kyiv; Drohobych (in Ukrainian).

Telvak, V. V., & Telvak, V. P. (2009). Suchasna polska ta rosiiska hrushevskiana: sprba istoriohrafichnoho porivniannia. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 160–161, 77–85 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu. Kraieznnavstvo. *Naukovyi zhurnal*, 3, 29–35 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslana Pyroha. *Arkhivy Ukrainy*, 2–3(273), 290–298 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2012). Hrushevskiana na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnal» (1991–2010 rr.). *Istoriiohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 22, 483–498 (in Ukrainian).

Telvak, V. (2013). Monohrafichna hrushevskiana: sprba uzahalnennia. *Hurzhiiivski istorychni chytannia*, 6, 104–107 (in Ukrainian).

Telvak, V. V., & Telvak, V. P. (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–16 (in Ukrainian).

Telvak, V., & Sabinskyi, M. (2022). «Boi za Hrushevskoho»: doba Ukrainskoi revoliutsii v dyskusiiakh diaspornykh intelektualiv povoiennoho dvadtsiatylyttia. *Eminak*, 1(37), 100–109 (in Ukrainian).

Ulianovskyi, V. (2002). Chomu ne bulo stvoreno «prazku istorychnu shkolu» Hrushevskoho. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4, 209–256 (in Ukrainian).

Telwak, W. (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, 12, 129–136 (in Ukrainian).

Ivona Ewa PAVLOS

Applicant of the Department of History of Ukraine and Law,

I. Franko State Pedagogical University of Drohobych

ORCID: <http://orcid.org/0009-0000-0961-6133>

e-mail: iwonaas@onet.eu

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MYKHAILO HRUSHEVSKY DURING THE TIME OF EMIGRATION: MODERN HISTORIOGRAPHIC RECEPTION

Based on the analysis of diverse historiographical sources, the article reconstructs the reception of M. Hrushevsky's cultural, educational, and scientific-pedagogical activities during his emigration, as reflected in Ukrainian studies from the late 20th century to the early decades of the 21st century. Reconstructing modern historiographical images of the cultural and educational work of the prominent historian during 1919–1923, the growing interest in this aspect of his national service during the last thirty years has been proven, in terms of volume and number of subjects. The author indicated that modern researchers, without the diaspora experience of the cultural and educational Hrushevsky studies, conducted considerable heuristic work and, for the first time, outlined the multifaceted nature of M. Hrushevsky's enlightening activity during his emigration wanderings. As a result, fairly fact-saturated reconstructions of his didactic work have emerged (V. Masnenko, V. Ulyanovskyi, I. Matyash) as well as lecture and popularization activity (V. Potulnytskyi, A. Sadov, D. Sudyn), culturally aware journalistic work (A. Zhukovsky, S. Pankova) and scientific popularization (M. Kapral, A. Felonyuk, V. Telvak). The cultural and educational Hrushevsky studies of that time is in the «shadow» of his scientific and, especially, social and political activity. This often complicates the independent study of relevant issues, which leads to fragmentation in the reconstruction of the scientist's cultural and educational service. Therefore, an urgent task is an independent comprehensive study of the above-mentioned subjects, which will allow approaching the ripe problem of the synthesis of cultural and educational practices of M. Hrushevsky as an organic component of his intellectual biography.

Key words: M. Hrushevsky, emigration era, cultural and educational activity, modern Ukrainian historiography, reception.